

Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine

Macit Kenanoğlu*

I. Giriş

GAYRİMÜSLİM Osmanlı vatandaşlarının Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde eğitim-öğretim itibarıyla nasıl bir süreçten geçtikleri, eğitim alanında uyguladıkları yöntemler ve takip ettikleri kaynakların layıkıyla tespiti ve bu konuya ilişkin literatürde yer verilen bilgilerin ve yapılan neşriyatın mukayeseli bir değerlendirmesinin yapılması büyük önem taşımaktadır. Dinî farklılıkların toplumsal yapıda büyük bir öneme sahip olduğu klasik dönemle, din farklılıklarının belirleyici olma özelliğini yavaş yavaş kaybedip gevşediği 19. yüzyılda (özellikle Tanzimat ve Islahat Fermanlarından sonra) gayrimüslimlerin eğitim ve öğretim alanında nasıl bir sürece dahil olduğunun bilinmesi birçok konuyu da açıklığa kavuşturmada faydalı bir rol oynayacaktır.

Siyasî hâkimiyeti elinde bulunduran Müslümanların, bu üstünlüklerini entelektüel anlamda sağlayıp sağlayamadıkları, farklı dinî gruplara mensup din/bilim adamları arasında herhangi bir bilgi alışverişi veya rekabetin bulunup bulunmadığı gibi hususlarda açık ve net bir bilgi edinilmesi, toplumsal hayatın diğer safhalarını da aydınlatıcı bir rol oynayabilir. Aynı şekilde farklı dinî grupların kendi kültürel varlıklarını korumada kullanabilecekleri en etkili mekanizmalardan birisi olan eğitim-öğretim faaliyetlerinin bu gruplarca nasıl yönetildiğine dair detaylı bilgilerin varlığına duyulan ihtiyaç gün geçtikçe kendisini daha çok hissettirmektedir. Zira bu grupların kendi içine kapanıp kapanmadığı, Osmanlı coğrafyası içerisindeki ilim dünyası ve Batılı ilim çevreleri ile olan münasebetlerinin ne ölçüde gerçekleştirildiği, klasik dönemle modern dönemde yurt içi ve yurt dışında gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının eğitimlerinde hangi yollara başvurulduğu, gayrimüslimlerin eğitimlerine bir devlet müdahalesinin mevcut olup olmadığı, Müslümanlarla gayrimüslimler arasında-

* Doç. Dr., Fatih Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi.

da eğitim-öğretim alanında bir etkileşimin veya ortak bir faaliyetin bulunup bulunmadığı hususunda sağlıklı bilgiler edinebilmek için çok ciddi araştırmaların yapılmış olması gerektiği bir hakikattir. Bu alanda yapılan çalışmaların bu konuda ne ölçüde başarılı olduğu da sorgulanması gereken hususların başında gelmektedir.

Farklı dinî gruplarda eğitim öğretimin hangi metotlarla ve hangi kaynaklara dayalı olarak yapıldığının ciddi bir tespitinin yapılabilmesi için bu müesseselerde kullanılan eğitim öğretim programlarının ve bilgi kaynaklarının detaylı olarak bilinmesi gerekir. Elimizde mevcut kaynaklara bu açıdan yaklaşıldığında karşımıza çıkan manzaranın ne kadar iç açıcı olduğunu görebilmek için öncelikle gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının eğitim-öğretimi hakkında mevcut literatürdeki bilgilere bir göz atmak, daha sonra da bu çalışmalarda karşılaşılan problemler ve eksiklikler ve bunların sebepleri üzerinde durmak yararlı olacaktır.

Bu hususta toplu bir değerlendirme yerine dönemsel bir ayırım yapılarak klasik ve modern dönemde gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının eğitiminde rol oynayan yerli ve yabancı merkezlerin tespiti ve farklı gayrimüslim cemaatlere göre konunun ele alınması daha sağlıklı bir manzaranın ortaya çıkmasını sağlayabilir. Özellikle bütün gayrimüslim cemaatlerin eğitim-öğretim sürecindeki faaliyet ve örgütlenmelerinin ve yüz yüze geldikleri problemler karşısındaki tavır ve reflekslerinin benzer olduğunu varsayarak konuya yaklaşmak yanıltıcı sonuçlar doğurabilir.

II. Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Eğitim-Öğretim Faaliyetleri ve Müesseseleri

Literatürde yer alan bilgilere bakıldığında, genel olarak klasik dönemde siyasî otoritenin, eğitim müesseselerinin kurulmasında gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarını serbest bıraktığının, her kilisenin yanında basit bir odanın okul olarak kullanıldığının, tedrisatın papazlar tarafından yürütüldüğünün ve Tanzimat dönemine gelinceye kadar gayrimüslim cemaatlerde belli başlı bir uyumluluğa ve ilerlemeye rastlanmadığının ifade edildiği görülmektedir.¹ Klasik döneme ilişkin eğitim öğretim faaliyetleri ile ilgili açıklamalarda literatürdeki eserlerde derinlemesine bir bilgi ve detay aramak anlamsızdır. Bu yaklaşım o kadar barizdir ki konuya ilişkin en kapsamlı eserlerde bile aşağıda da görüleceği üzere klasik döneme ilişkin açıklamalar çok kısa ve genel ifadelerle geçiştirilmektedir. Örneğin bu konuda en hacimli esere sahip olan O. Nuri Ergin bu döneme ilişkin açıklamalarını yaparken Tanzimat öncesi döneme kısaca göz gezdireceğini ifade ederek o dönemdeki eğitim öğretim faaliyetlerine herhangi bir

¹ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 1-2, İstanbul 1977, s. 725.

değer atfetmediğini ve önem vermediğini göstermiş olmaktadır. Bu hükmün ne kadar isabetli olduğu ayrıca değerlendirilecek olmakla birlikte bu yaklaşımın literatürdeki diğer eserlerde de şaşmaz bir sadakatle takip edilmesi konuyu daha da ilginç hale getirmektedir. Ergin'den sonra yazılan kitap ve makalelerde onun yazdıklarının dışında kayda değer yeni hiçbir bilginin yer almaması bu araştırmaların ciddiyetini sarsmaktadır.

A- Rum Cemaatinin Eğitim Öğretim Faaliyetleri

Açıkça ifade etmek gerekir ki Rumların Osmanlı coğrafyası içerisindeki eğitim-öğretim faaliyetleri ile ilgili olarak klasik döneme ilişkin bilgileri O. Nuri Ergin'in verdiği bilgiler şekillendirmekte, konuyla ilgili yazılmış diğer eserlerde de bu bilgilerin aktarılmasıyla yetinilmektedir. Ergin'e bakılacak olursa Rumların İstanbul'da kurduğu en eski okul *Fener Rum Mektebi* ya da diğer adıyla *Rum Mekteb-i Kebiri*'dir. *Rum Mekteb-i Kebiri* adı Patrikhanenin Fener'e taşınmasından sonra Patrikhane civarında bulunan en büyük Rum mektebine verilmiştir.² Okulda klasik Yunan ve Latin edebiyatı, felsefe, ilm-i ilâhî (ilahiyat), ri-yaziyat, fizikî ilimler dersleri verilmekte ve daha eskiden tıp dersleri okutulduğu ifade edilmektedir. Bu okullarda eğitim görenler Rum cemaatine ait cismanî ve ruhanî makam ve müesseselerin başına geçmekte, kendilerine Phanariot (Fanaryot) adı verilenler de Saray ve Babıâli tercümanı olmakta ya da Ulah ve Boğdan voyvodaları sıfatıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda hizmet etmekteydiler. Patrikhanenin nezareti altında bulunan bu okul 16. asırda çok parlak bir devir geçirmiş, 17. asırda oldukça terakki etmiş, 18. asrın sonlarına doğru da Yunan kültürüne ait eserlerin telif ve tanzimine başlamıştır.³ Patrikhane nizamnamesi çıkarılmadan önce Patrikhanece seçilen beş metropolitten oluşan bir heyet tarafından idare olunan okulun yönetimi, Patrikhane nizamnamesi yapıldıktan sonra Patrikhanenin Sen Sinod meclisi üyesi bir metropolitin başkanlığında Rum cemaatinin ileri gelenleri arasından seçilen beş kişiye bırakılmıştı. Bu mektebin Patrikhane ile olan münasebeti Heybeliada'daki ruhban okulunun tesisine kadar devam etmiş ve gitgide zayıflayarak büsbütün ortadan kalkmıştır.⁴ Ergin'in bu konudaki ifadelerini de ihtiyatla karşılamak gerekir.

2 Okulun masraflarının Patrikhane tarafından karşılanması sebebiyle bu okula Patrikhane Mektebi adı da verildiği, İstanbul'un fethinden önce de mevcut olan ve Patrikhaneye bağlı olan bu okulun devam ettirilmesi amacıyla fetihten sonra Mateos Kamariotis'in idaresi altında Patrik Gennadios Scholarios tarafından tesis edildiği, Ergin tarafından rivayet edilmektedir. Bkz. Ergin, *a.g.e.*, s. 738.

3 Ergin, *a.g.e.*, s. 737-739. Ergin, Villemain adında bir Fransız müellifinin (1790-1870) okulun programını mütalaa ettikten sonra ona Akademi = Academie Patriarcale adını vermediği münasip gördüğünü ifade etmektedir. Mektep fetihten evvel de faaliyette bulunmuş ve Büyük Konstantin tarafından tesis olunup İmparator Teofilos döneminde 865 senesinde yeniden hayat verilen üniversitenin makamına kaim olmuştur, bkz. *a.g.e.*, s. 742.

4 Ergin, *a.g.e.*, s. 743.

Çünkü bu ilişkinin tümüyle ortadan kalktığını gösteren yeterince somut delil sunulamamaktadır. 19. asırda Türkiye'deki Rumların kültür merkezi olan bu okul, programındaki felsefe ve edebiyat dersleri ve sair lise derslerindeki zengin programları ile Yunan kültürünün yayılmasında önemli rol oynamış, Lozan Antlaşmasından sonra ise metropolitin idare heyetinden çekilmesiyle okulun yönetimi sırf cismanî azalara bırakılmıştır. 1844'e kadar Türkiye'de yüksek bir teoloji okulunun bulunmadığını söyleyen Ergin, Heybeliada Ruhban Okulu'nun açılmasının sebebini, devrin ilim sahasında gösterdiği terakkiyattan Ortodoks rahiplerinin de istifade etmelerini sağlamak olarak ifade etmekte ve II. Mahmut zamanında Patrik Yermanos'un müracaatı üzerine Tepe Manastırı denilen Ayatriyada Manastırı yanında bu mektebin yapıldığını belirtmektedir. Ona göre buradaki tedrisin gayesi bilgili ve münevver ruhaniler yetiştirmektir.⁵

Klasik dönemde Rumların Osmanlı coğrafyası dışında kalan topraklarda da birtakım eğitim-öğretim faaliyetleri içerisinde olduğu görülmektedir. Patter-son'un bu konuya dair bir makalesinde aşağıda kısaca özetlenen bilgilere rastlanılmaktadır. Burada ifade edilenlere bakılacak olursa 1615 civarında İskenderiye Ortodoks patriği olan Cyril Lukaris, İngiltere'deki Canterbury Başpiskoposu (Archbishop) George Abbot'a bir mektup göndermişti. Özellikle o dönemde Papalık tarafından Ortodoksların papalığın yetki alanına sokulması konusunda birçok teşebbüs sözkonusuydu. Cizvitler bu alandaki faaliyetlerini özellikle İstanbul'da yoğunlaştırmışlardı. Bu tür çabalara karşı Ortodoks Rumlar kendilerini korumaya çalışıyorlardı. 1617'deki yazışmalardan anlaşıldığına göre genç bir papaz olan Metrophanes Kritopoulos, Patrik Lukaris tarafından İngiltere'ye gönderilmiş ve orada Oxford Üniversitesi'ne girmişti. Başpiskopos George Abbot kendisine her türlü yardımın yapılacağını vaatmişti. Kral ve Başpiskopos, Kritopolos'un sevgi ve dostlukla karşılanması konusunda direktif vermişlerdi. Rum öğrencilerin İngiltere'deki eğitimleri hakkında çok az şey bilinse de bu dönemde bir adım atıldığı görülmektedir. Bu yolla Rumların eğitim ihtiyaçlarının karşılanmasına yardımcı olunmaktadır. Müslüman Türklerin yönetimi altında yaşayan Rum kilise adamları İstanbul'da Patrikhane Akademisi (Patriarchal Academy) olarak adlandırılan yer dışında kendi din adamlarını yetiştirmek için akademik eğitim verecek çok az sayıda kuruma sahiptiler. Üstelik bunlar bir yandan eğitimi Cizvitler bir yandan da Roma'da Papalı-

5 Ergin, *a.g.e.*, s. 744. Mektep 1844 tarihinden 1923 yılına kadar Yüksek Ortodoks İlahiyat Mektebi adını taşır. Bu tarihten sonra birinci derecede orta ihtisaslı Rum rahipleri yetiştiren müesseseye ünvanını almıştır. 1923 senesine kadar mektebin bütün tedris ve idaresi Patrikhanenin elinde iken, bu tarihten sonra idare şekli değiştirilmiştir. Okulda mevcut yedi sınıfın ilk dört sınıfında liselerde okunan bütün fen dersleri, son üç sınıfta ise Ortodoks ilahiyat ilimlerini okutulmakta idi. İhtisas sınıflarında 1937 yılına kadar yalnız Türkçe dersleri okutulurken bu tarihten itibaren tarih, coğrafya ve sosyoloji dersleri de okutulmağa başlanmıştır.

ğın himayesinde eğitim görmüş Rumların kendilerini dinlerinden döndürme yolundaki çabalarıyla karşı karşıya idiler. Yurtdışında aldıkları bu eğitim genç ilahiyatçılara Batı Avrupalı bilim adamlarının metod ve usullerini ilk elden öğrenme fırsatı vermekte ve aynı zamanda Anglikanların da dinî anlamda doğu gelenek ve teolojisini öğrenmeleri için bir fırsat doğurmaktaydı. Birçok Rum bu yolla İngiltere'ye gitmişti. Özellikle 17. yüzyılın başlarında, Christophoros Angelos'un İngiltere'ye gelişi diğer Rumların da İngiltere'ye gelmesinin yolunu açmıştı. Angelos önce Cambridge'e, daha sonra da Oxford'a gitmiş ve Oxford'da Balliol College'de Rumca üzerine dersler vermeye başlamıştı. 1617-1624 arasında Rumca ve Latince olmak üzere dört kitap yayınlamıştı. Angelos İngiliz üniversitelerinde 17 yıl kalmıştı. Cyril Lukaris'in gönderdiği Metrophanes Kritopoulos da Oxford'daki Balliol College'a yerleşmişti. İngiltere'ye giden Rumlar sadece teoloji ile veya Latince ve Rumca gibi dil öğretimi ile değil diğer branşlarla da (edebiyat, astronomi, tıp, matematik, fizik) ilgileniyorlardı. İngiliz üniversitelerinde eğitim alan ve özellikle dil öğretimi gibi alanlarda çalışan Rumlardan başka 17. yüzyılda bir de Oxford'da Rum koleji kurma teşebbüsleri karşımıza çıkmaktadır.⁶

19. yüzyılda gayrimüslimlerle Müslümanlar arasında eğitim alanında karşılıklı etkileşimin arttığı ve Rumların Müslüman Türk mekteplerine gitmeye başladığı görülmektedir. Mektepler arasında gayrimüslimlere kapılarını ilk açan ise Tıbbiye'dir.⁷

B- Ermeni Cemaatinin Eğitim-Öğretim Faaliyetleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni cemaatinin eğitim-öğretim faaliyetleri hakkında bilinenler Rum cemaatine kıyasla daha da sınırlıdır. Özellikle bu husus 19. yüzyıl öncesi dönem sözkonusu olduğunda daha bariz olarak görülebilmektedir.

Bu dönemle ilgili müstakil bir eser ne yazık ki bugüne kadar Türkçeye kazandırılmamıştır. Değişik eserlerde verilen kısmî bilgilerle iktifa edilmektedir. Örneğin Kömürcüyan'a göre, İstanbul'da Kumkapı Ermeni Patrikhanesi ve çevresi İstanbul Ermenilerinin ilk kültür merkezlerindedir. Burada kilise bünyesinde açılan mektep ve kurulan kütüphane ile 17. asırda kurulan matbaa Ermenilerin 17. asırdaki ilim ve kültür faaliyetlerini etkilemiş, geliştirmiştir.⁸

6 W. B. Patterson, "Educating the Greeks: Anglican Scholarships for Greek Orthodox Students in the Early Seventeenth Century", *Studies in Church History*, Keith Robbins (ed.), Oxford, 1981, c. 17, s. 227-232.

7 Ergin, *a.g.e.*, s. 726.

8 Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*, 2. bs., İstanbul 1988, s. 90; Ergin de Kumkapı'daki Ermeni kilisesinin İstanbul Ermenilerinin ilk kültür kaynağını teşkil ettiğini ve bu kilisenin bir köşesinde Mateos adında bir rahibin çocuklara dersler verdiğini söylemektedir.

Ermenilerin eğitimleri konusunda Ermenice müstakil bir eserin de mevcut olmadığını söyleyen Ergin, Azadyan adlı bir Ermeniden aktarmak suretiyle bir kısım bilgiler sunmaktadır. Ancak tek bir kaynaktan aktarılan bu bilgilerin de ihtiyatla karşılanması gereği açıktır. Aktarılan bu bilgilere göre İstanbul'un fetihinden 18. asrın sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde okul niteliğinde bir Ermeni müessesesine tesadüf edilmemektedir. 1790 yılına kadar Ermeniler arasında daha ziyade dinî eğitime yönelik bazı müesseseler var olmakla beraber bunlar daha çok geçici olarak kurulan, mevcudiyetlerini sadece şahsî nüfuzlar sayesinde koruyabilen müesseselerdi. 1719'da İstanbul'da Ermenilerin "Mangantz Varjadun" (Çocuk Terbiye Evi) adı ile bir müesseseye malik buldukları kaydedilmektedir. İstanbul dışında 15. asrın başlangıcında Bitlis civarında "Amlorti" adındaki manastırda da bir mektep tesis edildiği, burada ilahiyattan başka felsefe ve mantık okutulduğu, 1710'da son derece terakki ve inkişaf eden Bitlis mektebinin "Darülfünun" adıyla anılmağa başlandığı ifade edilmektedir. 1641 tarihinde de Kigemes Kalanos adında bir Latin rahibi İstanbul'a gelerek Ermeni çocuklarını toplamağa ve bunlara ders vermeğe başlamış, fakat bilahare maksadının Katolik propagandası yapmak olduğu anlaşıldığından faaliyetine devam edememiştir.⁹ Tozlu ise, Ergin'in Bitlis'te Amlorti Manastır'nda bir okul açıldığını söylese de bunun dinî temelli bir öğretim yaptığını, Ermeni modern okul sisteminin misyonerlerle başladığını, bunların da Bitlis'e 1685 civarında geldiğini ifade etmektedir.¹⁰

18. asrın sonlarında halk tabakaları arasında fikrî uyanış hareketleri baş gösterdiği, her mahallede kütüphaneler tesis edildiği, İstanbul'un her semtinde özel okul ve dershanelerin miktarının çoğaldığı ifade edilse de bunları ihtiyatla değerlendirmek gerekir. Hiçbir mukayese imkânı vermeyen bu tür ifadeler konunun anlaşılmasına fazla bir katkıda bulunmamaktadır. 18. yüzyılda daha çok bireysel çabalarla birtakım eğitimlerin verildiği görülmektedir.

Ergin'in bu bireysel çabalara ilişkin aktardıklarına bakılacak olursa örneğin 1706 tarihinde bir papaz Üsküdar'da Surp Haç kilisesi civarındaki evini okula çevirerek ders vermeğe başlamış, 1707 tarihinde bir başka rahip Eçmiyazin'den İstanbul'a geldiğinde ilk defa olarak Ermenice gramer kitabı getirmiş, 1710 tarihinde Sivaslı bir rahip İstanbul'a gelerek Beyoğlu'nda bazı çocukları toplayıp tedrisata başlamış, 1715 tarihinde Ermeni Patriği tarafından Üsküdar'da, Surp Karabet Kilisesi civarında (şimdiki Cemaran Mektebi yerinde) papaz namzetlerine mahsus bir mektep açılarak otuz kadar talebeye ilahiyat ve felsefe dersleri verilmiş, 1741-1745 tarihlerinde Kumkapı'da Patrik Nalyan himayesinde bir kız mektebi kurulmuş, 1752'de Erivanlı Simon, Balat'taki Erme-

⁹ Ergin, *a.g.e.*, s. 750.

¹⁰ Necmettin Tozlu, "Osmanlı Devletinde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri", *Yeni Türkiye*, 2001, c. 7, sy. 38-3, s. 925.

ni kilisesinin odasını okul haline çevirerek yüksek ilimler tedrisine başlamıştır. İlk resmî Ermeni okulu¹¹ 1790 tarihinde Eğinli Mıgırdıç Amira Miricanyan tarafından hükümetten resmî müsaade almak suretiyle Kumkapı'da açılmıştır. Bu kişi aynı zamanda Langa'daki Surp Lusavoriç ve Balat'taki Surp Hreştagabed mekteplerini tesis etmiştir. 1820-1825 yıllarına kadar Ermenice gramer bilimler fazla olmayıp, İstanbul'da yalnız Kumkapı mektebinde gramer okutulduğu için şehrin her tarafından talebeler bu okula devamla gramer, hitabet ve mantık öğreniyorlardı. Patrik Ohannes Çamaşırıçıyan'ın devrinde (1803-1812) İstanbul'un bütün semtlerinde Ermenilerin ücretsiz cemaat okulları açmış buldukları kaydedilmektedir. Bu okullarda tatbik edilen tedrisat programına bakılacak olursa okulda Ermenice-alfabe, kıraat, dinî kıraat, din, Hristiyanlığın esasları, dualar, ilahiler, yazı-alfabe, Ermenice ve Türkçe senet yazma, Türkçe tedris edilen ve toplama çıkarma, çarpma ve bölmeden ibaret hesaplamalar ve kesirlerle ilgili birtakım hesap usullerinin öğretildiği görülmektedir. 1824'te Kumkapı'daki okulun tedrisat programının ıslah edildiği, yeni programda bilhassa Türkçe tedrisata büyük ehemmiyet verildiği ve Kumkapı mektebinin Yüksek Mektep halini aldığı ifade edilmektedir. Patrik Karabet 10 Temmuz 1824 tarihinde Anadolu'daki Ermeni cemaatine gönderdiği bir tamim ile her vilayette mektepler açılmasını emrettiğinden Anadolu'nun en uzak köşelerine varıncaya kadar mektepler tesis edilmeye başlanmıştır. 1834 tarihinde Ermeni Patrikhanesi tarafından yapılan bir istatistiğe göre o devirde Anadolu'nun muhtelif yerlerinde 120 Ermeni mektebi bulunmakta idi. 1831-32 tarihlerinde İstanbul'daki Ermeni mekteplerinin sayısı göze batacak derecede artmıştır. Bu devirde Hasköy'deki Nersesyan mektebi bilhassa büyük bir ehemmiyet kazanmıştır. İstanbul'un en ileri gelen mektebi sayılan bu müessesede her türlü ulûm ve funûnla beraber Ermenice, Türkçe, Fransızca ve İtalyanca da okutuluyordu. Tanzimat'tan sonra Ermeni okullarında okutulan derslerin çeşitlendiği görülmektedir. O dönemde Üsküdar'daki Cemaran adlı okulun programına bakıldığında şu derslerin mevcudiyeti göze çarpmaktadır: Ermenice gramer ve tahrir; Ermenice, Türkçe ve Fransızca hüsn-i hat; ilmî, siyasî ve tabii coğrafya, hesap, cebir, Fransızca gramer, tahrir ve mükâleme, resim, Türkçe gramer ve tahrir, tarih, hendese, mantık, usul-i defter-i ticaret.¹²

Ermeni cemaatine mensup rahiplerin de 18. yüzyılda yurt dışındaki bazı eğitim kurumları tarafından eğitildiği görülmektedir. Özellikle 1727 yılında kurulan Venedik St. Lazar Mehiteryan manastırından yetişen ve Fransa'daki entelektüel faaliyetleri yakından gören Ermeni aydınlar Osmanlı tebaası Ermeni-

11 Burada Ergin tarafından kullanılan "ilk resmî okul" ifadesi de çok anlamlı değildir. Böyle bir şeyin varlığını kabul etmek için daha önceki dönemde var olduğu kabul edilen okulların gayr-resmî veya usulsüz açılmış okullar olduğunu kabul etmek gerekir.

12 Ergin, *a.g.e.*, s. 751-756.

leri de etkilemişlerdi.¹³ Avrupa'nın meşhur eserleri burada kurulan bir matbaada Ermeniceye çevrilmiş ve buradan İstanbul'a gönderilmiştir. Ermeniler açısından yurtdışındaki bir diğer önemli akademi ise Viyana Ermeni Akademisi'dir. Bu iki akademi ve matbaa fen bilimleri, matematik, tarih ve coğrafyaya dair eserler hazırlayarak doğuya dağıtmaktaydılar.¹⁴ Kevork Pamukciyan'ın Mikhitaristlere ilişkin olarak verdiği bilgilere göre Rahip Mikhitar Erzurum'dan İstanbul'a gelerek 1700-1701 yıllarında dinî mahiyette dört kitap neşretmiştir. Bu eserlerin muhtemelen bir Latin kilisesinde 1718'e kadar mevcut Katolıklara ait gizli bir Ermeni matbaasında basılmış olabileceğini belirten Pamukciyan, Mikhitar'ın kurduğu mezhebin 1789'a kadar bir matbaalarının olmadığını ve eserlerini Venedik'teki İtalyan matbaalarında bastırıldığını ifade etmektedir. En eski Ermeni matbaasının Mikhitaristlere ait olmayıp 1565'te Venedik'te Tokatlı Apkar Tıbir tarafından kurulduğunu söylemektedir. Ermenilerin özellikle yurtdışında Marsilya, Amsterdam ve İtalya'nın Livorno şehrinde matbaalarının bulunduğu görülmektedir. 1817-1912 yılları arasında Ermeniler tarafından Fransızca-Ermenice-Türkçe değişik lügatler ve gramer kitapları neşredilmiştir. Venedik Mikhitaristleri yetmiş adet Ermeni harfli Türkçe kitap neşretmişken İstanbul'da neşredilen Ermeni harfli Türkçe gazete, mecmua ve yıllıkların sayısı ise elli kadardır. Yine Kevorkciyan'ın verdiği bilgilere göre Ermenilerin İstanbul'daki ilk matbaası 1567'de açılmıştır.¹⁵ 19. yüzyılda 1844'te Paris'te kurulan College Armenian De Saint Samuel Moorad adlı Ermeni okulu burada gayrimüslim Osmanlı tebaasına eğitim vermiştir. Okulun müfredat programının oldukça hacimli olduğu göze çarpmaktadır. Okulda okutulmakta olan dersler şunlardır: Hal ve gidiş, Ermeni dili ve edebiyatı, din-i millî, kronoloji, Fransız dili ve edebiyatı, aritmetik, geometri, fizik, jeoloji, hukuk-ekonomi politik, yazı, müzik, din dersi, ilm-i belagat, yabancı ülkeler tarihi, fizikî ve siyasî coğrafya, İngiliz dili, cebir, mekanik, tabiat tarihi, felsefe, muhasebe-ticaret, resim, beden eğitimi.¹⁶

19. yüzyılda Ermeni toplumu içerisinde kültürel hareketlerin hızlandığı görülmektedir. Amerikalı misyoner Elias Riggs'in Ermenice İncil çevirisi bu hareketin müjdecilerindendi. Ermeni basını 1840'larda gelişmeye ve kilise içindeki faaliyetler Ermenice yürütülmeye başlandı. Bu gelişmede Avrupa'ya okumaya gönderilen Ermeni öğrencilerin önemli rolü olmuştu.¹⁷

13 Muallim Cevdet, "Ermeni Mesai-i İlmiyesi", *Muallimler Mecmuası*, 1324, sy. 24, s. 764.

14 M. Cevdet, a.g.m., s. 767.

15 Kevork Pamukciyan, "Mikhitaristler Hakkında", *Tarih ve Toplum*, Nisan 1986, sy. 28, s. 238-239.

16 Adnan Şişman, "Tanzimat Döneminde Fransaya Gönderilen Gayrimüslim Osmanlı Öğrenciler", *X. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, 1994, c. 5, s. 2515-2533.

17 A. Suavi, "İstanbul Ermenilerinde Ulûm ve Maarif", *Ulum Gazetesi*, 15 Juillet 1870, no: 2(22), s. 1311.

Islahat Fermanı'ndan sonra yayınlanan cemaat nizamnameleri çerçevesinde Ermenilerin eğitim-öğretim faaliyetlerine ilişkin bazı yeniliklerin getirildiği görülmektedir. Krikorian'a göre Patrikhane Nizamnamesi patrikin gücünü sınırlayarak insanlar arasında öğrenmeyi teşvik etmiş ve böylece Ermeniler arasında eğitim rönesansının gelişmesinde temel etken olmuştur.¹⁸ Cemaat nizamnamesinde yer verilen Maarif Komisyonunun görevleri 45. maddede yer almaktadır. 7 üyeden meydana gelen komisyonun görevi Ermenilerin eğitim ve öğretimi ile millet mekteplerinin yönetimine nezaret etmek, öğretmenlerin yetiştirilmesine, okulların ders kitaplarının tedarikine gayret göstermektir.¹⁹

1870'lerde açılan Ermeni sibyan mekteplerinde yalnızca dinî eğitim değil bunun yanı sıra din tarihi, Ermeni tarihi, musikî, coğrafya dersleri verilmekte ve özellikle Fransızca eğitime ağırlık verilmekteydi.²⁰ Fransa dışında New York ve Beyrut'ta açılan Protestan ve Cizvit kolejleri de Protestan ve Katolik Ermeni öğrencilerini yetiştirmişlerdir. Buradan mezun olanlar çeşitli devlet kademelerinde görev almışlardır.²¹ Tanzimat'tan sonra açılan mekteplerin birçoğuna devletçe maddî yardımlar yapılmıştır.²² Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin yayınlanmasından sonra, özellikle okutulacak Türkçe dersleri konusunda devlet tarafından maddî destek sağlandığı da görülmektedir.²³ 1893 tarihinden itibaren Maarif Komisyonunun murakabesi altında bulunan İstanbul ve Anadolu'daki bilumum Ermeni mektepleri aynı programı tatbik etmişler ve bu vaziyet Cumhuriyet'in ilanına kadar devam etmiştir.²⁴

C- Yahudi Cemaatinin Eğitim-Öğretim Faaliyetleri

Literatürde Yahudi cemaatinin klasik dönemdeki eğitim-öğretim faaliyetleri ile ilgili olarak verilen bilgiler en yetersiz olanıdır. Ergin İspanya'dan Türkiye'ye gelen Yahudilerin iki asır kadar mekteplerinde İbranice, gramer ve dinî tedrisattan başka hesap, hendese, tarih ve coğrafya okuttukları halde Sabatay Sevi hareketinin olumsuz tesiriyle bu eğitim sisteminin gerilediğini, Tanzimat devrinin başlangıcında mekteplerinde gramersiz İbraniceden başka matema-

18 Mesrob Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire*, London, 1977, s. 5.

19 45. madde: Maarif komisyonu avamdan ve erbab-ı maariften olarak yedi azadan mürekkep olup vazifesi Ermeni milletinin talim ve terbiyesine nezaret ve millet mekteplerinin bir suret-i muntazamada bulunmasına dikkat ve erkek ve kız çocuklarının talim ve terbiyesi zımında teşekkül eden şirketlere icra-yı teşvikat ve muavenet ve mektep hacelerinin ıslah-ı ahvaline ve iktidarları ile ehl-i erbab haceler yetiştirilmesine ve mekâtib-i mezkureye mahsus ders kitapları tedarik olunmasına ikdam ve gayret etmek hususlarından ibarettir..."

20 A. Suavi, s. 1312.

21 Krikorian, *a.g.e.*, s. 2.

22 İ.H. 12189, t. 1864; İ. H. 12403, t.1867.

23 BEO Maarif Gelen 390/9/1; Ş. D. Maarif 205/38, t. 1871.

24 Ergin, *a.g.e.*, s. 759.

tiğin sadece dört işleminin öğretildiğini ifade etmektedir.²⁵ 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı Devleti'nde yaşayan Yahudilerin eğitimlerinin Hahamhanelerin kontrolünde yapıldığı, her sinagogun yanında yer alan okulların *Mel-dar* veya *Talmud Tora* (Toranın tetkiki) olarak adlandırıldığı, 6-12 yaş arasındaki çocukların devam ettiği bu okullarda eğitim dinî nitelikli olup esas itibarıyla Tevrat öğretildiği, İbranî harfleri ile duaların öğretildiği İstanbul'daki okullarda Yahudi İspanyolcası tercümeleri yapıldığı, dersleri veren hahamların bildiği kadar aritmetik derslerinin gösterildiği, varlıklı ailelerin çocuklarının *Yeşiva* diye adlandırılan ve sinagoglara bağlı olan, daha ileri seviyede dinî eğitim veren kurumlara devam ettiği belirtilmektedir.²⁶

Yahudilerin eğitim-öğretim faaliyetlerinin de 19. yüzyılda çeşitlendiği, eğitim anlayışlarında bazı değişikliklerin meydana geldiği görülmektedir. Hahamhanelerin açtıkları okullar asıl öğretim kurumlarını oluşturuyordu. Ergin'in belirttiğine göre, 1854'te ilk Musevî Asrî Mektebi açılıp bu mektepte Türkçe, İbranice ve Fransızca öğretildiği zaman hahamlar Fransızcanın tahsilini günah sayarak çok şiddetli propaganda yapmışlar ve mektebi himayesi altına almış olan Yahudi zengini Camondo'yu aforoz etmişlerdi. Yine bu zamanlarda Hasköy'de Şule-i Maarif adıyla açılmış bulunan mektebe, haham yetiştirmek üzere, ayrıca iki sınıf eklenmişti.²⁷ Hahamhaneye bağlı okulların masrafları esas itibarıyla cemaat bütçesinden karşılanıyordu. Daha önce Edirne'de bulunan bir haham okulu Hasköy'e taşınarak 1895 yılında faaliyete başlamıştı. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra yerli ve yabancı Yahudilerin açtıkları özel okullar da eğitim vermeye başlamıştı. Örneğin 1854'te yurtdışından alınan destekle Hasköy-Piripaşa'da açılan okul Hahamhane kontrolü dışında yabancı Yahudilerin açtığı ilk okul olarak faaliyete başlamıştı. Yahudilerin 19. yüzyıldaki eğitim öğretim faaliyetleri içerisinde Alliance Israelite Universelle'in²⁸ faaliyetleri önemli yer tutar. Bu kurumun İstanbul'da 1875 yılında açtığı eğitim kurumları ile Yahudilerin eğitimine Avrupaî yönde bir ivme kazandırılmıştı. Alliance 1874-1908 arasında İstanbul'da 6'sı erkekler ve 5'i kızlar için olmak üzere 11 okul kurmuştu. Başlangıçta Alliance okulları dört yıllık ilkökul seviyesinde idi. İki yıllık anaokulu da açılabilirdi. Bu okullar daha sonraları 6-15 yaşları arasındaki çocuklar için yedi-sekiz sınıflı hale getirilmişlerdi. Bu okulların ders programına bakıldığında, din bilgisi, Tevrat kaynaklı tarih, İbranice, Fransızca, aritmetik, coğrafya, tarih, fen bilimleri, faydalı bir dil yanında ayrıca kızlara eli-

²⁵ Ergin, *a.g.e.*, s. 766.

²⁶ Ali Arslan, "Osmanlı Devletinin Son Döneminde Yahudilerin Üsküdar'daki Eğitim Faaliyetleri", *II. Üsküdar Sempozyumu Bildiriler* (12-14 Mart 2004), 2004, c. 1, s. 291.

²⁷ Ergin, *a.g.e.*, s. 767.

²⁸ Bu kurum 1860'lı yıllarda Paris'te kurulmuş olup ana amacı Yahudi cemaatlerinin eğitim ve kültür seviyesini yükselterek modernleştirmek ve dolayısıyla Yahudilerin ezilmesinin önüne geçmek olarak ifade edilebilir.

şi öğretildiği görülmektedir.²⁹ Yahudilerin Tanzimat sonrasında devlet tarafından açılan resmî okullarda eğitim görme imkânları da vardı.

III. Konuya İlişkin Literatürün Değerlendirilmesi

Aşağıda yapılacak olan değerlendirmelerde konuya ilişkin olarak bibliyografyada yer verilen bütün eserler değil bunlar içerisinde olumlu ve olumsuz yönleriyle öne çıkan eserler değerlendirilmeye çalışılacak, fakat Osmanlı Devleti içerisinde faaliyet gösteren yabancı ve misyoner okullarına ilişkin olarak yapılan yayınlara burada yer verilmeyecektir. Bu değerlendirme sadece yerli gayrimüslimlerin eğitim-öğretim faaliyetleri ile ilgili eseri kapsamaktadır.

A- Eğitim Tarihi ile İlgili Genel Eserler

Osmanlı dönemi gayrimüslimlerinin eğitim-öğretim faaliyetleri ile ilgili literatürü kabaca iki gruba ayırmak mümkündür. Birinci grupta yer alan eserler spesifik bir ayırım yapmaksızın genel olarak Osmanlı dönemi eğitim-öğretim faaliyetleri ile ilgili bilgiler veren kitaplar olup, gayrimüslimlerin eğitim-öğretim faaliyetlerine de bünyesinde kısmen yer vermektedirler. Bunlar içerisinde özellikle Osman Nuri Ergin'in *Türkiye Maarif Tarihi* adlı eseri bu hususta yukarıda yer verdiğimiz en geniş ve detaylı bilgileri içeren eser olması ve kendisinden sonra yazılan kitap ve makalelerdeki bilgileri şekillendirmesi itibarıyla temayüz etmektedir. Ergin'in eseri her ne kadar bu hususta yazılmış en detaylı bilgileri içerse de konuyu bütün unsurlarıyla işleyen bir eser değildir ve yapılacak araştırmalarla burada sunulan bilgilerin geçerliliğinin tespiti gerekir. Özellikle klasik döneme ilişkin bu eserde yer verilen bilgiler çok genel ve derinlemesine bilgi içermeyen malumatları kapsar. Örneğin bu eserde ders programları, bunların içeriği, eğitim-öğretimde kullanılan kitap isimleri vb. bilgiler yer almaz. Açıkça görülmektedir ki Osmanlı klasik dönemi hakkında gayrimüslimlerin eğitim-öğretimine dair yeterli sayılabilecek herhangi bir araştırma faaliyeti gerçekleştirilmemiştir. Bu eserde yer verilen bilgiler daha sonra azınlıkların eğitimine ilişkin Türkçe literatürde tamamen tekrar edilmek suretiyle kendisine önemli bir yer edinmiş, daha sonra yazılan eserler bu hususta Ergin'e hiçbir katkı yapmamışlardır. Eğitim tarihi ile ilgili literatürde Ergin'in verdiği bilgilerde mevcut yanlışlıkların hiçbir tetkike tabi tutulmaksızın aynıyla tekrar edilmek suretiyle diğer araştırmacılar tarafından tekrar edildiğine dair bir makalede yer alan ifadeler ilginçtir. Zafer Toprak, İttihatçıların Türkleştirme politikalarına ilişkin yazdığı bir makalede İttihat ve Terakki dönemindeki Türkleştirme politikalarına delil olmak üzere Ergin tarafından verilen bilgilerin mevzuatın eksik okunması ve aktarılmasından kaynaklandığını, buna mukabil daha sonraki araştırmacıların bu konudaki bilgileri hiç tetkik etmeden veya

29 Arslan, a.g.m., s. 291-295.

mevzuat hükümlerine bakma ihtiyacı hissetmeden aynen tekrarlaması suretiyle yapılan yanlışlığın devam ettirildiğini ifade etmektedir.³⁰

Osmanlı eğitim tarihi ile ilgili bir diğer genel eser Necdet Sakaoğlu'nun *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi* adlı eseridir.³¹ Bu esere kısaca göz atacak olursak şu hususları ifade edebiliriz. Kitap iki kısımdan meydana gelmektedir. Birinci kısım, bir giriş ve yedi bölüm, ikinci kısım ise sekiz bölüm olmak üzere toplam 15 bölümden oluşmakta olup 402 sahifeden müteşekkildir. Birinci bölüm "Türklerde Eğitim"e ayrılmışken, ikinci bölüm "Osmanlı Devletinde Eğitim" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde azınlık okulları ile ilgili bir bilgi yer almamaktadır. "Tanzimat Döneminde Eğitim 1839-1876" başlığını taşıyan Beşinci Bölümde yabancı ve azınlık okulları ile ilgili kısmî bilgi bulunmakta ama detaylı bir bilgi yer almamaktadır. Burada verilen bilgilere göre Tanzimat'a girilirken İstanbul'daki Katolik mekteplerinin sayısı 40 dolayında olup içlerinde en eskisi 1609'da açılan St. Benoit kolejiydi. Arkalarında Cizvit, Kapüsen, Lazarist Hristiyan tarikatlarının bulunduğu bu okullara Tanzimat döneminde yaklaşık 6 bin dolayında kız ve erkek öğrenci okumaktaydı. Tanzimat'tan sonrası hakkında verilen bilgiler ise daha çok okulların ve burada okuyan öğrencilerin sayıları üzerine yoğunlaşmaktadır. Yahudilerin 1854'te Musevî Asrî Mektebini 1875'te de Alians İsrailit'i açtıklarını ve soydaşlarının çokça yaşadığı kentlerde de birer ilkokulları bulunduğunu, azınlık okullarında örneğin Rum mekteplerinde çocuklara "Maarif-i Rumiye" adı altında verilen eğitimin çoğu zaman samimî Rumları bile öfkelenen "Osmanlıya yabancılaştırma" amacına hizmet ettiğini, Rum ve Ermeni patriklerinin de bu amacın ateşli birer taraftarı olduğunu söylemektedir.³² Görüldüğü üzere bu eserde de klasik dönem hakkında yeterli bir bilgi yer almamaktadır.

30 Zafer Toprak, "Bir Hayal Ürünü, İttihatçıların Türkleştirme Politikası", *Toplumsal Tarih*, Şubat 2006, sy. 146, s. 14-22.

31 Necdet Sakaoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2003.

32 Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 87-88. Sakaoğlu bu hususta Rumların 1844'te Heybeliada'da, 1856'da Fenner'de iki büyük okulu cemaat hizmetine soktuklarını, Heybeliada Papaz Mektebi'nin 1923'e değin Yüksek Ortodoks Teoloji Okulu, bu tarihten sonra ise Rum Lisesi olarak varlığını koruduğunu, Kuruçeşme'deki Özel Üniversitede de dil, edebiyat, geometri, matematik, tıp bilimleri öğretilendiğini, Rumların İstanbul'da ve Rum azınlığın bulunduğu yerlerde ilk, orta ve lise düzeyinde okullar açtığını, Ermenilerin ise 1859'da yalnız İstanbul'da 42 okulları olup bu okullarda 5.531 öğrencinin okuduğunu, 1874'te İstanbul'da 51 Anadolu'da da 469 Ermeni okulu bulunduğunu, Ermeni okullarında Ermenicenin yanında bir zorunluluk yokken Türkçenin de öğretildiğini, hesap derslerinin Türkçe yapıldığını, 1900'de Osmanlı ülkesindeki 813 Ermeni mektebinde 81.226 öğrencinin okuduğunu, Anadolu'daki Ermeni okullarına az da olsa kimi Türk çocuklarının (o çevrede eşiti Türk okulları bulunmadığından) devam ettiğini söylemektedir.

33 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 6. bs., İstanbul, 1997.

Eğitim tarihi ile ilgili genel eserler arasında yer alan Yahya Akyüz'ün *Türk Eğitim Tarihi* adlı eseri³³ de bu konuda çok sınırlı bilgiler veren ve azınlıkların eğitim-öğretimi ile ilgili olarak toplam üç sahifeden ibaret bilgiler içeren bir eser olup literatürde bilinen hususları tekrarlamakla iktifa etmektedir.

Bayram Kodaman'ın *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi* adlı eseri³⁴ de her ne kadar belirli bir dönemi incelemeyi hedeflese de müslim-gayrimüslim ayrımı yapmaksızın İmparatorluğun eğitim sistemine yönelik olması itibarıyla bu kategori içerisinde değerlendirilebilecek bir eser olmakla birlikte içerdiği bilgiler itibarıyla bizim ele aldığımız konuya katkı yapacak bir eser değildir. Kitaptaki açıklamalar daha çok devletin Müslüman tebaaya yönelik faaliyetlerini içermektedir.

Bu alanda benzer bir eser Benjamin Fortna'nın *Imperial Classroom, Islam The State and Education in the Late Ottoman Empire* adlı eseridir.³⁵ Fortna bu eserinde daha çok modernleşme, Batılılaşma, laiklik, milliyetçilik kavramları ışığında azınlıkların faaliyetlerini ve Osmanlı merkezî bürokrasisinin çabalarını, okulların kimlik oluşumundaki rolünü ele almaktadır. Eser adından da anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti'nin son dönemi üzerine yoğunlaştığından klasik döneme ilişkin bir bilgiye yer vermemektedir. Kitapta 19. yüzyılın son dönemlerine ilişkin bazı azınlık ve yabancı okulları ile ilgili rakamlar da vermektedir. Eserin asıl önemi, eğitim-öğretim faaliyetlerinin içerik ve kapsamından ziyade o dönemde yaşanan gelişmelerin nasıl değerlendirilmesi gerektiğine dair bir bakış açısı getirmesi yönüyle ortaya çıkmaktadır. Özellikle artan azınlık okulları ve propagandalarının etkisi ile Osmanlı Devleti'nin de mukabil okullaşmaya gitmesi ve karşı propaganda olarak gezici vaizleri istihdam etmesi devletin azınlık okulları konusunda meseleye vakıf olduğunu ve bir takım tedbirlere başvurduğunu göstermektedir.

Bu alanda, bir eğitim tarihi niteliğinde olmamakla birlikte, genel olarak Batı Ermenileri hakkında Pars Tuğlacı tarafından yazılmış olan *Tarih Boyunca Batı Ermenileri* adlı toplam üç ciltlik eserin birinci cildi miladî 287-1850, ikinci cildi 1851-1890, üçüncü cildi ise 1891-1922 tarihleri arasında kapsamaktadır. Eserde³⁶ 1459 tarihinden başlamak üzere çeşitli alanlarda Ermeniler tarafından yazılan kitaplar, açılan okullar, Osmanlı sınırları içerisinde ve dışarısında bastırılan kitaplar hakkında bilgiler yer almaktadır. Eser bu yönüyle klasik dönemde Ermenilerin değişik alanlardaki eğitim faaliyetleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu dönemde özellikle tıp ve dilbilgisi alanında yazılmış tercüme ve telif eserlerin öne çıktığı görülmektedir. Eserde çocuklar için neşredi-

34 Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, TTK yay., Ankara, 1991

35 Benjamin C. Fortna, *Imperial Classroom, Islam, The State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford University Press, reprinted 2003.

36 Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri (287-1850)*, c. I, İstanbul, 2004.

len dergiler vb. bilgilere de rastlanmaktadır. Bu eser Ermenice kaynakların kullanılmış olması itibarıyla da diğerlerinden ayrılmaktadır.

B- Azınlıkların Eğitim-Öğretim Faaliyetlerine İlişkin Spesifik Kitap ve Makaleler

Bu tür eserleri de kendi içerisinde;

1. Okulların eğitim-öğretim faaliyetleri hakkında bilgi verenler
2. Okulların siyasî faaliyetleri ve bölücülük amacı üzerinde duranlar

olmak üzere kabaca ikiye ayırmak mümkündür. Ancak her iki gruptaki eserlerin ortak özelliği, Osmanlı klasik dönemi gayrimüslimlerinin eğitim-öğretim müfredatı ve faaliyetleri ile ilgili doyurucu hiçbir bilgi vermemeleridir.

Bu eserlerden birisi Halit Ertuğrul'un *Azınlık ve Yabancı Okulları Türk Toplumuna Etkisi*³⁷ adlı eseridir. Bir giriş, üç bölüm ve bir sonuç kısmından oluşan eserin Önsöz'ünde okulların daha çok dış emellere alet olduğu, azınlık okullarının Fatih'le birlikte açıldığı, 17. yüzyıldan itibaren de yaygın şekilde faaliyete başladığı ifade edilmektedir.³⁸ Ertuğrul'a göre azınlık okullarının ilki 1454 yılında açılan Fener Rum Okulu'dur. 1869 yılında çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi azınlık okullarının açılmasını cemaatlere bırakıp yönetimini de ruhanî liderlere vermiştir. Bu kanun devlete denetim ve müdahale yetkisi vermiş, ancak devlet bu yetkisini çeşitli sebeplerle kullanamamıştır. 1908 yılında Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı Devleti bu konuya çok ciddi şekilde el atmış, 1915 yılında Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi'ni yayınlamıştır. Bu talimatname ile Türkçenin Türk tarih ve coğrafyasının Türkçe olarak Türk öğretmenlerce okutulması mecburiyeti ve azınlık okullarının sayı olarak sınırlandırılması esasları benimsenmiş, okullarda yabancı personel çalıştırılması izne bağlanmıştır. Azınlık okulları devlete karşı birtakım zararlı faaliyetlerin içinde olmuşlar, işgal kuvvetleriyle işbirliği yapmışlardır.³⁹ Kitapta klasik dönem eğitim-öğretim faaliyeti ile ilgili yeni bir bilgi yoktur. Eserin 134. sahifesinde "Azınlık Okullarının Amaçları" başlıklı kısımda genel olarak bu okulların Osmanlı'yı bölme amacı güttükleri öne çıkarılmaktadır.

Bu kategoride yer alan eserlerden birisi de Hidayet Vahapoğlu'nun *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları* adlı eseridir.⁴⁰ Kitap dört bölüm ve bir sonuç kısmından oluşmaktadır. Benzer şeyler bu eser için de söylenebilir. Kitap klasik dönem eğitim-öğretim faaliyetleri, kaynakları ve ders müfredatıyla ilgili bir bilgi içermemekte, daha çok 19. yüzyıl ve sonrası üzerinde durmaktadır.

37 Halit Ertuğrul, *Azınlık ve Yabancı Okulları Türk Toplumuna Etkisi*, İstanbul 1998.

38 Ertuğrul, *a.g.e.*, s. 15.

39 Ertuğrul, *a.g.e.*, s. 99-100.

40 Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, İstanbul 1997.

İlknur Polat Haydaroğlu'nun *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*⁴¹ adlı eseri de literatürde kendisine en fazla atıf yapılan bir eser olması itibarıyla öne çıkmaktadır. Adına bakıldığında her ne kadar yabancı okullarla ilgili bir kitap mahiyeti arzetsede içeriğine bakıldığında azınlık okullarına dair bir bahse yer verdiği için burada değerlendirilmesi gerekmektedir. Kitap bir giriş, dört bölüm ve bir sonuç kısmından oluşmaktadır. Bu eserde daha çok 19. yüzyılın ikinci yarısı ve sonrası ile ilgili olarak okulların zararlı faaliyetleri üzerinde durulmakta, okulların sayılarına yer verilmektedir. Yazar kitabın önsözünde daha çok okulların siyasî faaliyetlere katkı ve etkilerini incelemeyi amaçladığını, eğitim içerikli program ve düzenlemelerde ayrıntıya girmediğini açıkça ifade etmektedir. Bu yönü itibarıyla kitap azınlık eğitiminin daha çok siyasî ve zararlı yönleri üzerinde durmaktadır.

Azınlık okulları ile ilgili geniş hacimli eserler yayınlayan Süleyman Büyükkarcı'nın *Türkiye'de Rum Okulları*⁴² adlı eseri bir giriş, dokuz bölüm ve bir sonuç kısmından ibaret olup 1092 sahifeden oluşmaktadır. Bu hacimli eser ne yazık ki beklentiyi karşılayıcı bir nitelik taşımaktan uzaktır. Eser Rum okulları hakkında klasik dönemle ilgili bir bilgi içermemekte, daha çok 19. ve 20. yüzyıllardaki okul faaliyetleri ve ders programları hakkında bilgi vermektedir. Bu döneme ilişkin verilen bilgiler şüphesiz aydınlatıcıdır. Ancak bu alanda bir boşluk oluşturan klasik dönem faaliyetleri ile ilgili bir katkı sağlamamaktadır. Ulaşılması nispeten daha kolay ve mümkün olan bilgileri bir araya getirmekte, asıl problemleri olan sahalardan uzak durmaktadır. Eserin hacmi konuyu bütünüyle kapsayıcı olmaktan uzaktır.

Süleyman Büyükkarcı'nın ikinci eseri *İstanbul Ermeni Okulları*⁴³ başlığını taşımaktadır. Kitap Osmanlı dönemi Ermeni okulları ile ilgili olarak sadece O. Nuri Ergin'in bilgilerinin aktarmakla yetinmekte, yeni bir bilgi sunmamaktadır. Yukarıda birinci eserle ilgili söylenenler bu eser için de geçerlidir.

Bu kitaplar dışında literatürde daha çok makale şeklinde yazılan araştırmalara rastlanmaktadır. Bu makaleleri de yukarıdaki gibi iki genel kategoriye ayırmak mümkündür. Bunlardan bir kısmı eğitim-öğretim faaliyetleri, ders programları, müfredat üzerinde dururken bir kısmı daha ziyade okulların siyasî faaliyetlerini ve ülkeyi bölücü fonksiyonlarını konu edinmektedir.

Ali Arslan'ın "Osmanlı Devletinin Son Döneminde Yahudilerin Üsküdar'daki Eğitim Faaliyetleri" adlı makalesi⁴⁴ klasik döneme ilişkin bazı bilgiler vermektedir. Bu dönemde daha çok Tevrat'a dayalı bir eğitimin mevcut oldu-

41 İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, Ankara 1993.

42 Süleyman Büyükkarcı, *Türkiye'de Rum Okulları*, Konya 2003.

43 Süleyman Büyükkarcı, *İstanbul Ermeni Okulları*, Konya 2003.

44 Ali Arslan, "Osmanlı Devletinin Son Döneminde Yahudilerin Üsküdar'daki Eğitim Faaliyetleri", *II. Üsküdar Sempozyumu Bildiriler* (12-14 Mart 2004), 2004, c. 1, s. 291-302.

ğuna, İbranice öğretimine önem verildiğine, Yahudi İspanyolcasına dayalı tercümelerin yapıldığına, sinagoglara bağlı *Yeşiva* adlı kurumların varlığına dair bilgiler sunulmaktadır. Ayrıca 19. yüzyılda da daha çok yurt dışı destekli açılan okulların faaliyetleri ile Alliance Israelite Universelle'in faaliyetleri ve bu okulların ders programları üzerinde durulmaktadır.⁴⁵

Zeki Salih Zengin'in "II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri" adlı makalesinde⁴⁶ azınlık okullarının başlangıçta ibadet yerlerinin etrafında halka din hizmetlerinin verilmesi ve din adamlarının yetiştirilmesi amacıyla açıldıkları, sonraları misyonerlik faaliyetleri ile desteklenerek devletin parçalanmasını hedefleyen faaliyetin bir parçası haline getirilmeye çalışıldığı ifade edilmektedir. Makalede Tanzimat sonrası dönemde özellikle Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne değinilmekte, II. Abdülhamit döneminde ise okulların devletin bütünlüğünü tehdit eden ve dolayısıyla kontrol altına alınması gereken kurumlar olarak görüldüğü, Ermeni okullarının eskisinden daha iyi biçimde yapılmasına ruhsat verildiği, misyonerlerin açtığı mekteplerin gerçek amacının din perdesi altında siyasî hedefler olduğunun birçok eserde ortaya konulduğu, 1896 yılında görevlendirilen bir komisyonun Doğu Anadolu'daki altı merkezde eğitimle ilgili çalışmalarını incelemekle görevlendirildiğine ve azınlık mekteplerinin faaliyetlerine yer verilen bir raporda isyan ve karışıklıkların ortaya çıkmasında bu mekteplerin önemli payının olduğu sonucuna ulaşıldığı ifade edilmekte ve daha çok misyoner okullarının ders programları üzerinde durulmaktadır. Rum mekteplerinde ders verenlerin çoğunun Yunanlı olduğu ve maddî açıdan Yunan hükümetince desteklendiği, ayrıca Katolik ve Protestan mekteplerinde ecnebî muallimlerin görev yaptıkları ve bunların ecnebî cemiyetlerince desteklendiği belirtilmekte, azınlık ve yabancı okullarının bir problem halini almasında yasal düzenlemelerin yapılmamasının ve bu husustaki ciddiyetsizliğin çok önemli bir rol oynadığı ifade edilmektedir.

Hüseyin Albayrak "19. Yüzyılda Azınlık ve Yabancı Okullar" adlı makalesinde⁴⁷ Ermenilerin bir yıl içinde açtıkları okul sayısının artmasının Ermenilerin kültür ve eğitime verdiği değeriyle ilgili olmadığını ifade etmekte ve daha çok Ermenilerle Amerikalılar arasındaki ilişkilere değinerek bu tür ilişkileri zararlı, devleti parçalayıcı faaliyetler olarak nitelendirmekte olup makalede daha çok konunun siyasî boyutunu öne çıkarmaktadır.

45 Arslan, a.g.m., s. 291-295

46 Z. Salih Zengin, "II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri", *Belleten*, 2007, c. 71 , sy. 261, s. 613-652.

47 Hüseyin Albayrak, "19.Yüzyılda Trabzon'da Azınlık ve Yabancı Okullar", yay. haz. M. K. Arslan-A. M. Coşar-K. Üçüncü, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu*, 3-5 Mayıs 2001, 2002, c. 1, s. 413-440.

48 Necati Demir, "Balkanların Parçalanmasında Azınlık Okulları ve Ana Dil Eğitiminin Rolü", *Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri I* (22-24 Ekim 2003, İstanbul), 2005, s. 209-224.

Necati Demir de “Balkanların Parçalanmasında Azınlık Okulları ve Ana Dil Eğitiminin Rolü” adlı makalesinde⁴⁸ ağırlıklı olarak Osmanlı eğitim sisteminin çağdışı kaldığı görüşünü ileri sürmekte ve azınlık okullarının parçalayıcı faaliyetleri konusu üzerinde durmaktadır.

Ersoy Taşdemirci'nin “Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar” adlı makalesinde⁴⁹ ise klasik dönemdeki Rum, Ermeni ve Yahudi okulları ile ilgili olarak tamamen Ergin'den alınan bilgiler aktarılmakta ve bir de her zaman tekrarlandığı üzere bu okulların zararlı faaliyetler içerisinde olduğu yönündeki görüş ifade edilmektedir.

Durmuş Yılmaz ise “Lozan Andlaşmasından Önce Azınlık Okullarının Durumu” adlı makalesinde⁵⁰ klasik döneme hiç değinmemekte, konuya Tanzimat'la başlayarak, yabancıların okul açtıkları merkezleri saymakta, bu okullardaki öğrenci ve hoca sayılarına yer vermekte ve bu okulların bir işgal vasıtası olarak kullanıldığını ifade etmektedir.

Necmettin Tozlu'nun “Osmanlı Devletinde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri” adlı makalesinde⁵¹ Ermeni modern okul sisteminin misyonerlerle başladığı, bunların da Bitlis'e 1685 civarında geldiği ifade edilmekte, Venedik'teki akademinin Sivas doğumlu Abba Mihitar tarafından 1715'te kurulduğu ve Ermeni davasının Batı aleminde benimsenmesine yardımcı olduğu, Ermeni kilisesinin de Ermeni politikalarının oluşmasında etkili olduğu belirtilerek 19. yüzyılın sonuna doğru değişik illerdeki bazı okullar ve eğitim programları hakkında bilgi verilmektedir.

Ali Güler, “Osmanlı Devletinde Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan Kilise Defterlerinin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defterinden Örnek Fermanlar)” adlı makalesinde⁵² Batılı araştırmacıların araştırmalarında özellikle gayrimüslimlerin sosyolojik durumu hakkında Batılı kaynaklarla Ermeni ve Yunan kaynaklarını kullandığını, Türk araştırmacıların ise daha objektif davranarak hem Batılı kaynaklarla Ermeni ve Yunan kaynaklarını hem de yerli kaynakları kullandığını ifade etmektedir. Makalede azınlıkların din, ibadet ve eğitim hürriyetinden çok genel olarak bahsedilmekte, kimsenin azınlıkların eğitimlerine karışmadığı, programlarını kendilerinin düzenlediği hususu vurgulanarak, 19. yüzyılda yapılan kanunî düzenlemeler ve Maarif-i Umumiye Nizamnamesi üzerinde durulmaktadır.

49 Ersoy Taşdemirci, “Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2001, sy. 10, s. 13-28.

50 Durmuş Yılmaz, “Lozan Andlaşmasından Önce Azınlık Okullarının Durumu”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, yıl:1997, sy. 4, s. 279-288.

51 Necmettin Tozlu, “Osmanlı Devletinde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri”, *Yeni Türkiye*, 2001, c. 7, sy. 38-3

52 Ali Güler, “Osmanlı Devletinde Bir Gayrimüslim Unsur Olarak Ermenilerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri”, *Kâzım Yaşar Kopramana Armağan*, 2003, s. 763-778.

Akşin Somel bu konuda değişik yerlerde, cemaat mektepleri ile modernleşme ve reform hareketleri arasındaki bağlantıya işaret eden makaleler neşretmiştir. Bunlardan birisi “Cemaat Mektepleri ve Yabancı Misyoner Okulları” adını taşımaktadır.⁵³ Somel bu makalesinde 19. yüzyıl öncesinde cemaat mekteplerinin eğitim seviyesinin İslâmî mahalle mekteplerinden daha yüksek olmadığı, aydınlanma düşüncesinin nüfuzu ve milliyetçi cereyanların ortaya çıkmasıyla gayrimüslim okullarının siyasî öneminin arttığı, cemaat okulları vasıtasıyla anadili Rumca olmayan fakat Rum cemaatine bağlı olan etnik unsurların Helenleştirilmesi faaliyetlerinin çoğaldığı, buna bir tepki olmak üzere diğer etnik unsurların da kendi okullarını açma çabası içine girdikleri, Yunan Krallığı’nın özellikle Batı Anadolu ve Makedonya’da eğitimi uzun vadeli bir siyasî yatırım aracı olarak kullandığı, aydınlanma felsefesinin özellikle yabancı misyoner okulları vasıtasıyla yaygınlaştığı üzerinde durmaktadır. Somel’in makalesi klasik döneme ilişkin bir bilgi içermemekte, 19. yüzyıldaki gelişmeleri ise daha çok Osmanlı topraklarının değişik bölgelerinde açılan Rum kültür merkezleri çerçevesinde değerlendirmektedir. Somel Ermenilerin çeşitli illerde açtığı bazı okullarla ilgili verdiği bilgilerde daha çok okulların kuruluşu ve sponsorları, Ermenicenin ana dil haline gelmesi için gösterilen çabalar ve devletin bu okullar üzerindeki idarî baskısı üzerinde durmaktadır. Somel’e göre cemaat okulları zamanla bünyesinde ulusçuluğun yeşertildiği ve ayrılıkçı fikirlerin geliştirildiği fidelikler haline gelmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere makalede ağırlıklı olarak eğitim faaliyetlerinin kültürel ve siyasî etkileri tartışılmakta olup eğitim programları ve prosedürü hakkında bir bilgi verilmemektedir. Yazar “Christian Community Schools During the Ottoman Reform Period”⁵⁴ adlı makalesinde de benzer bir yaklaşımla hemen hemen yukarıdaki bilgileri vererek gayrimüslim okullarının siyasî sonuçları üzerinde ağırlıklı olarak durmaktadır.

Somel’in bu alandaki bir diğer makalesi “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamit Rejimi” adını taşımaktadır.⁵⁵ Somel bu makalesinde Osmanlı yönetimi ile Ermeni Gregoryen Kilisesi arasındaki ilişkilere dair bir dönüm noktasından söz ederek gerginliğin taraflar arasında neredeyse sürekli bir nitelik kazandığını ifade etmektedir. Özellikle Berlin Antlaşması ile Ermeni cemaatinin uluslararası ilişkilerin bir nesnesi haline geldiği ileri sürülmektedir. Ayrıca makalede Ermeni cemaatinin modernleşme sürecine girmesinde cemaat idaresinde görülen laikleşme eğilimi ile taşra Er-

53 Selçuk Akşin Somel, “Cemaat Mektepleri ve Yabancı Misyoner Okulları”, *Osmanlı Uyarlığı* 1, yay. haz. H. İnalçık-G. Renda, İstanbul 2002 s. 386-401

54 Selçuk Akşin Somel, “Christian Community Schools during the Ottoman Reform Period”, *Late Ottoman Society, The Intellectual Legacy*, ed. Elisabeth Özdalga, Oxfordshire 2005, s. 254-273.

55 Selçuk Akşin Somel, “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamit Rejimi”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Bahar 2007, sy. 5, s. 71-92.

menilerinde görülen popülist-milliyetçi tepkinin önemine işaret edilmektedir. Makalede misyoner faaliyetlerine karşı İstanbul Ermenileri ile taşra Ermenilerinin görece farklı etki ve yaklaşımları da vurgulanmaktadır. Modernleşme hareketlerinin kültür ve dil hakkında yoğun tartışmaları beraberinde getirdiği ve Ermeni Cemaat Nizamnamesi'nin yayınlanmasıyla bu konudaki tartışmaların bir ölçüde aşıldığı ifade edilmektedir. Özellikle Doğu Anadolu'da faaliyet gösteren Ermeni okullarında Abdülhamit idaresinin sıkı bir denetim uyguladığı, bazı okulların askerî eğitim yapıldığı gerekçesiyle kapatıldığı da görülmektedir. Devletin Ermeni okullarında kullanılan kitaplar, haritalar, coğrafi ve tarihî yer adları ve terimleri ve okullarda öğrencilerin söylediği şarkılar konusunda da son derece hassas davrandığı ifade edilmektedir. Bütün bu anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere makale daha çok Ermenilerin 19. yüzyılın sonlarındaki faaliyetlerinin anlam ve yorumu üzerinde durmaktadır. Açıkça ifade etmek gerekir ki bu söylenenlerin daha anlamlı hale gelebilmesi için bu okullarda okutulan kitaplar ve yürütülen prosedürlerin Türk entelektüelleri tarafından bilinmesi gerekir. Anlatılanlara bakılacak olursa o dönem bürokrasisi okutulan kitaplar ve yürütülen faaliyetlerin içeriği hakkında açık bir bilgiye sahiptir. Ne yazık ki bu bilgi bugün Türk entelektüellerinin bilgi sınırları dışındadır. Bunların ne olduğunu detaylarıyla bilmeden sadece faaliyetin birtakım zararlı siyasî sonuçlarını vurgulamak, meseleyi anlaşılır kılmaktan uzaktır.

Literatürde yer alan bazı makalelerin ise konuya hiçbir katkısı olmaması bir yana bilimsel usullerle de pek örtüşmediği görülmektedir. Örneğin Remzi Kılıç'ın "Osmanlı Türkiyesinde Azınlık Okulları (19. Yüzyıl)" adlı makalesinde⁵⁶ azınlıklara Fatih döneminde çok hoşgörülü davranıldığı, tedrisatlarını serbestçe yaptıkları, dillerinde ve dinlerinde serbest bırakıldıkları, daha sonra bunların ayrılıkçı hareketlere giriştikleri, azınlıkların emperyalist Avrupa'nın vesayeti altına verildiği, azınlık okullarını yabancılar tarafından açılmış okullardan ayrı mütalaa etmenin zor olduğu çünkü azınlıkların kendi irade ve istekleri ile yabancılarla işbirliği yaptığı belirtilmekte, yabancı okullarla müşterek hareket etmenin azınlıkların kendilerine tanınan hak ve hürriyetleri suistimal ettikleri şeklinde anlaşılacağı ifade edilmekte, özellikle misyoner ve yabancı okulların adları ve açılış tarihleri verilerek azınlıkların Osmanlı Devleti'ni parçalamada başarılı olduğu ifade edilmektedir. Bu eserde bilimsel usullerle bağdaşmayan bir yazım usulü ile karşılaşmaktayız. Azadyan'ın Ermeni okullarına dair verdiği ve O. Nuri Ergin tarafından literatüre kazandırılan bilgiler aktarılırken doğrudan Ergin'e değil de Necdet Sevinç'in *Ajan Okulları* adlı eserine atıf yapılmaktadır. Halbuki Necdet Sevinç o bilgileri Ergin'den aktarmaktadır. Bu alanda en temel eserlerden olan Ergin'in eserini görmemek, ona ait bilgilere başka

56 Remzi Kılıç, "Osmanlı Türkiyesinde Azınlık Okulları (19. Yüzyıl)", *Türk Kültürü*, 1999, c. 37, sy. 431, s. 151-159.

bir kaynağa aitmiş gibi atıf yapmak ve bu hususta hiçbir açıklamada bulunmak bilimsel bir yazım usulü değildir.

İsmail Doğan'ın "Ali Suavi, Azınlıklar Eğitimi ve Galatasaray Lisesi Örneği" adlı makalesinde,⁵⁷ sadece Ali Suavi'nin azınlıkların devlet denetiminden uzak sürdürdükleri eğitim faaliyetlerini millî bir dava olarak gördüğü, muallimlerin bu serbestiyetten yararlanıp Yunan düşüncesine sempatican yetiştirdiklerini ve bu hürriyetin sorgulanması gerektiğini ifade ettiği yolundaki bilgi dışında önemli bir bilgi yer almamaktadır.

Yahya Akyüz'ün "Cevdet Paşa'nın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitimine İlişkin Bir Layihası" adlı makalesinde⁵⁸ ise daha çok devletin azınlık okullarına müdahale etmediği, Rum okullarında Osmanlı Devleti'nin parçalanması gerektiği propagandası yapılırsa bile devletin müdahalede bulunmadığı, azınlık okullarının zararları, ihtilalcilerin birçoğunun Galatasaray Lisesi'ndeki azınlıklar arasından çıktığı vs. gibi hususlardan söz edilmekte olup birçok mevzuatın sırf Avrupa'ya gösteriş olsun diye yapıldığı görüşü ileri sürülmektedir.

Bu konuda bir ölçüde farklılık gösteren bir makale İlay İleri tarafından "Azınlıkların Eğitimi"⁵⁹ başlığı ile yayınlanmıştır. Bu makalede Panayotis Oikonomos adlı bir Yunanlının Almanya'da yayınlanan bir pedagoji ansiklopedisine Rum okulları ile ilgili olarak yazdığı yazının Ali Haydar tarafından yapılan tercümesi aktarılmaktadır. Yazar Oikonomos'un yanlış, çelişkili ve yanlış bilgiler verdiğini ifade etmekte ve daha çok siyasî ağırlıklı bir değerlendirme yapmaktadır. Bu makalede Oikonomos tarafından yer verilen açıklamaların daha çok patrikhane nizamnameleri yayımlandıktan sonra ortaya çıkan durumu ifade ettiği anlaşılmaktadır. O nedenle klasik dönemdeki yapı hakkında herhangi bir katkısı bulunmamaktadır. Ancak bu araştırmanın önemi, bu konuda yabancı kaynaklı bir araştırmayı, daha önceki dönemlerde Osmanlıcaya çevrilmiş olsa da, Türk okuyucusunun önüne getirmiş olmasıdır. Bu tür yabancı kaynaklarda yer alan bilgilerin daha derinlemesine ve detaylı olarak Türk literatürüne kazandırılması önem taşımaktadır.

Son olarak İbrahim Özcoşar'ın "Süryani Kiliselerinde Eğitim" başlıklı yazısına⁶⁰ göz attığımızda, Süryanilerin Osmanlı öncesi dönemdeki eğitim faaliyetleri ve kullanılan kaynaklar hakkında çok daha detaylı bilgi verildiği, fakat Osmanlı dönemine ilişkin olarak verilen bilgilerin çok çok sınırlı kaldığı müşahade edilmektedir. Tarihsel dönem olarak Osmanlı'dan daha önce yürütülen eği-

57 İsmail Doğan, "Ali Suavi, Azınlıklar Eğitimi ve Galatasaray Lisesi Örneği", *Din Öğretimi Dergisi*, yıl 1991, sy. 31, s. 94-96.

58 Yahya Akyüz, "Cevdet Paşa'nın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitimine İlişkin Bir Layihası", *OTAM*, 1992, sy. 3, s. 85-111.

59 İlay İleri, "Azınlıkların Eğitimi", *OTAM*, 2005, sy. 17, s. 311-320.

60 Özcoşar, İbrahim, "Süryani Kiliselerinde Eğitim", *Süryaniler ve Süryanilik II*, haz. A. Taşğın-E. Tanrıverdi-C. Seyfeli, Ankara 2005, s. 183-205.

tim faaliyetleri hakkında geniş malumat sunup Osmanlı dönemine gelince kısa birkaç açıklama ile geçirilmesi bu konuda Osmanlı dönemine ilişkin yeterli araştırmaların yapılmamış olduğunun en büyük delilidir.

IV. Sonuç

Baştan belirtmek gerekir ki elimizde mevcut literatür Osmanlı gayimüslimlerinin eğitim-öğretim faaliyetlerine ilişkin olarak tatmin edici bir bilgi sunmamaktadır. Bu eserlerin başlangıç kısımlarında kimsenin o güne kadar bu konularda derli toplu, kapsayıcı çalışmalar yapmadığı ifade edilmekle birlikte, eserlerin içeriğine bakıldığında kendilerinin de fazla bir şey katmadıkları açıkça görülmektedir. Özellikle klasik dönemdeki eğitim-öğretim faaliyetleri ile ilgili yazılanlar tek kelime ile yetersizdir. Bu konuda bugüne kadar ciddi hiçbir araştırma yapılmamıştır. Bu kadar önemli bir konuya bu kadar bigâne kalmak hayret vericidir. Mesele O. Nuri Ergin'in yaptığı gibi o dönemdeki faaliyetleri önemsiz ve kayda değer bulmamakla halledilebilecek bir nitelikte değildir. Özellikle klasik döneme ilişkin olarak yapılan açıklamaların yetersizliğinde en büyük faktör araştırmacıların araştırma yaptıkları döneme ilişkin Rum, Ermeni ve Yahudi kaynaklarını incelemelerine yarayacak azınlık dillerini bilmemeleridir. Türk araştırmacıların bu konudaki ilgisizliği problemin en önemli ayağını teşkil etmektedir. Bu konuda literatürdeki hiçbir eserde bu türden kaynaklar yer almamaktadır. Modern araştırmacıların bu konudaki zaaflarının herhangi bir mazereti olamaz. Bu konunun bir diğer boyutu da Türk üniversitelerinin azınlık dillerine neredeyse yok denecek seviyede yer vermiş olmasıdır. Sadece bir iki üniversitede çok az sayıda öğrenciye Rumca, Ermenice öğretecek bir iki dersle sosyal bilimlerin bu köklü probleminin çözülmesi mümkün değildir. Bu konuda özellikle tarih, siyaset bilimi ve hukuk formasyonu edinecek öğrencilere yönelik olarak sistematik bir eğitimin verilmesi gerekmektedir. Birbirini besleyen bu iki tavır yüzünden Türk entelektüellerinin bu gibi konularda ilerlemeleri mümkün olmamaktadır.

Osmanlı hakimiyetinin ikinci kısmını oluşturan Tanzimat ve sonrasına ilişkin araştırmalar daha fazla ve içerik olarak birinci döneme göre daha kapsamlı olsa da bu dönem için de azınlık kaynaklarının pek görülmediği aşikârdır. Birinci dönem için sözkonusu olan ilgisizliğe paralel ikinci döneme ilişkin araştırmaların en büyük handikapı ise azınlık okullarının faaliyetlerinin zihinleri bloke edecek şekilde bir istatistikî veri anlayışıyla açıklanmaya çalışılmasıdır. Bu verilerle zihinler o kadar bloke edilmektedir ki bu eserleri okuyanlar aniden yerden biten ayrık otları gibi etrafı kaplayan bu okulların neyin nesi olduğu konusunda sağlıklı düşünme imkânını bulamamaktadır. Bu dönemdeki okulların Türk literatüründe daha çok devleti bölme, parçalama, azınlıkların ihaneti söylemi ile açıklanmaktadır ki bunun sağlıklı bir zihni düşünmeye imkân

vermeyeceği aşikârdır. Önceki dönemle mukayese imkânı vermeyen, azınlıkların nüfusu ve okullaşmanın bu nüfusun ihtiyacı ile paralel olup olmadığı dikate alınmaksızın ve bu konuda derinlemesine araştırmalar yapılmaksızın, örneğin sadece okulların sayısını ve bu okullarda okuyan öğrencilerin sayısını aktarıp bunların birden bire sebepsiz yere arttığının söylenmesi veya bölücü amaçlı hareket eden kurumlar olarak öne çıkarılması bloke edici bir sonuçtan başka bir işe yaramamaktadır. Örneğin artan okul sayısının artan eğitim ihtiyacının bir sonucu olmadığını söyleyen bir araştırmacının bunun somut delillerini ortaya koyabilmesi gerekir. Yoksa *a priori* olarak okulların sayısının artmasını ihanet faktörüne bağlamak anlamlı olmayacaktır. Bu durumda okuyucuların zihinlerini bölünmüşlük, parçalanmışlık, ihanet duyguları şekillendirmektedir. Konuyu sadece bu söylem üzerinden anlaşılabilir kılmak mümkün değildir. İhtiyacın mevcut olup olmadığı araştırılmamakta, okulların herhangi bir müsbet fonksiyon ifa edip etmediği gündeme bile gelmemektedir. Örneğin bu faaliyetlerin Osmanlı bilim dünyasındaki etkileri vs. bir ihtimal olarak dahi zikredilmekte, sadece ajanlık, ihanet, casusluk söyleminden ibaret bir akıl tutulmasıyla konular işlenmektedir. Bu okullarda bahsi edilen türden faaliyetlerin olduğu kabul edilse bile bütününe bu yaklaşımla mahkum etmek bilimsel bir yaklaşım değildir. Türk araştırmacıların meseleyi daha soğukkanlı, verilerin ve olayların daha sağlıklı bir analizini yapmaya imkan verecek bir yaklaşımla ele alması kaçınılmazdır. Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecinde yaşananların ardından Tek Parti döneminin ufunetli havası ile pekişen, Soğuk Savaş döneminde de varlığını büyük ölçüde koruyan bu yaklaşımların yerine konuya ilişkin yerli ve yabancı kaynakların bilimsel usullerle değerlendirilmesini sağlayacak bir tavrın geliştirilmesi kaçınılmazdır. Ayrıca literatürdeki bazı eserlerde rastlandığı üzere, azınlık okullarını yabancı okullarla bir saymak da doğru bir yaklaşım değildir. Bu tür genellemelerle eser yazmaktan artık vazgeçmek gerekir.

Birinci döneme ilişkin problem ve yetersizlikler bu konuda yeterli eğitimi sağlayacak bir mekanizmanın kurulması veya disiplinler arası bir işbirliği ile aşılabılır. Filologlar bu konuda yerli araştırmacılara yardımcı olabilir. Ancak ikinci döneme ilişkin handikapın giderilmesi sadece zihinsel bir dönüşümle gerçekleştirilebilir. Bundan sonra bu konularda yazıp çizeceklerin benzer tavrı sürdürmeleri ile literatüre yapacakları herhangi bir katkının olmadığı gün gibi aşikârdır.

Bibliyografya

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, 6. bs., İstanbul 1997.

Akyüz, Yahya, "Cevdet Paşa'nın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitimine İlişkin Bir Layihası", *OTAM*, sy. 3, 1992, s. 85-111.

Albayrak, Hüseyin, "19. Yüzyılda Trabzon'da Azınlık ve Yabancı Okullar", yay. haz. M. K. Arslan-A. M. Coşar-K. Üçüncü, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu*, 3-5 Mayıs 2001, 2002, c. 1, s. 413-440.

- Antel, S. Celal, "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.
- Arslan, Ali, Osmanlı Son Döneminde Yahudilerin Üsküdüardaki Eğitim Faaliyetleri", *II. Üsküdar Sempozyumu Bildiriler (12-14 Mart 2004)*, 2004, c. 1, s. 291-302.
- Bozkurt, Gülnihal, "II. Meşrutiyet Osmanlı Meclis Zabıtlarında Bulgar Azınlıklarının Kilise ve Okul Sorunları", *OTAM*, 1993, sy. 4, s. 99-119.
- Büyükkarcı, Süleyman, *Türkiyede Rum Okulları*, Konya, 2003.
- Büyükkarcı, Süleyman, *İstanbul Ermeni Okulları*, Konya, 2003
- Çakar, Ömer Lütfi, *Memalik-i Osmaniyyede Gayrimüslim Mektepleri*, Ankara, 1955.
- Davison, Roderic H., "Westernized Education in Otoman Turkey", *The Middle East Journal*, Summer 1961, s. 289-301.
- Demir, Necati, "Balkanların Parçalanmasında Azınlık Okulları ve Ana Dil Eğitiminin Rolü", *Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri I (22-24 Ekim 2003, İstanbul)*, 2005, s. 209-224.
- Doğan, İsmail, "Ali Suavi'nin Azınlıklar Eğitimi ve Ermeni Uygulamasına İlişkin Bazı Tespitleri", *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, ed. İdris Bal-Mustafa Çufalı, 2003, s. 139-148.
- Doğan, İsmail, "Tanzimat Döneminde Azınlıklar Eğitimi ve Bazı Tespitler", *Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1991, c. 24, sy. 2, s. 461-471.
- Doğan, İsmail, "Ali Suavi, Azınlıklar Eğitimi ve Galatasaray Lisesi Örneği", *Din Öğretimi Dergisi*, 1991, sy. 31, s. 94-96.
- Ergin, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 1-2, İstanbul, 1977.
- Ertuğrul, Halit, *Azınlık ve Yabancı Okulları Türk Toplumuna Etkisi*, İstanbul, 1998.
- Fortna, Benjamin C., *Imperial Classroom, Islam, The State, and Education in the Late Otoman Empire*, Oxford University Press, reprinted 2003.
- Güler, Ali, "Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve bu Bakımdan Kilise Defterlerinin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defterinden Örnek Fermanlar)", *OTAM*, 1998, sy. 9, s. 155-176.
- Güler, Ali, "Osmanlı Devletinde Bir Gayrimüslim Unsur Olarak Ermenilerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri", *Kâzım Yaşar Koprıman'a Armağan*, 2003, s. 763-778.
- Güler, Ali, *Osmanlıdan Cumhuriyete Azınlıklar*, Ankara, 2000.
- Haydaroğlu, İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, Ankara, 1993.
- İleri, İlay, "Azınlıkların Eğitimi", *OTAM*, yıl 2005, sy. 17, s. 311-328.
- Kalafat, Yaşar, "Misyonerlik-Azınlık Okulları Gergefinden Gregoryen Türkler", *Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan*, 2003, s. 377-386.
- Kansu, N. Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul, 1932.
- Kılıç, Remzi, "Osmanlı Türkiyesinde Azınlık Okulları (19. Yüzyıl)", *Türk Kültürü*, 1999, c. 37, sy. 431, s. 151-159.
- Koçer, H. A., *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi 1773-1923*, İstanbul, 1921.

- Koçak, Cemil, "Tanzimattan Sonra Özel ve Yabancı Okullar", *TCTA*, c. 2, İstanbul, 1985.
- Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, 1991.
- Ozil, Ayşe, "19. Yüzyıl Pera Rum Ortodoks Cemaatinde Eğitim", Yüksek Lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2001.
- Özcoşar, İbrahim, "Süryani Kiliselerinde Eğitim", *Süryaniler ve Süryanilik II*, haz. A. Taşgın-E. Tanrıverdi-C. Seyfeli, Ankara 2005, s. 183-205
- Özkan, Salih, "Kayseri ve Yöresinde Azınlık ve Yabancı Okullar", *Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri* (16-17 Nisan 1998), 1998, s. 353-364.
- Patterson, W. B., "Educating the Greeks: Anglican Scholarships for Greek Orthodox Students in the Early Seventeenth Century", *Studies in Church History*, vol. 17, (ed.) Keith Robbins, Oxford, 1981, s. 227-237
- Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul, 2003.
- Somel, Selçuk Akşin, "Cemaat Mektepleri ve Yabancı Misyoner Okulları", *Osmanlı Uygarlığı I*, yay. haz. H. İnalçık-G. Renda, İstanbul, 2002, s. 386-401.
- Somel, Selçuk Akşin, "Christian Community Schools during the Ottoman Reform Period", *Late Ottoman Society, The Intellectual Legacy*, (ed.) Elisabeth Özdalga, Oxfordshire, 2005, s. 254-273
- Somel, Selçuk Akşin, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamit Rejimi", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Bahar 2007, sy. 5, s. 71-92
- Taşdemirci, Ersoy, "Osmanlı İmparatorluğunda Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar", *Türk Yurdu*, 1990, c. 10, sy. 35 (381), s. 43-50.
- Taşdemirci, Ersoy, "Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2001, sy. 10, s. 13-28.
- Tekeli, İlhan, "Tanzimattan Cumhuriyete Eğitim Sistemindeki Değişmeler", *TCTA*, c. 2, İstanbul 1985.
- Toroslu, M., "Rum Azınlık Okulları", *Türk Kültürü*, 1996, c. 4, sy. 40, s. 395-402.
- Tozlu, Necmettin, "Osmanlı Devletinde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri", *Yeni Türkiye*, 2001, c. 7, sy. 38-3.
- Tuğlacı, Pars, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri (287-1850)*, c. I, İstanbul, 2004.
- Uğuroğlu, Barlas, *Gaziantep Tıp Fakültesi Tarihi ve Azınlık Okulları*, Gaziantep, 1971.
- Vahapoğlu, Hidayet, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, İstanbul, 1997.
- Yılmaz, Durmuş, "Lozan Andlaşmasından Önce Azınlık Okullarının Durumu", *Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 1997, sy. 4, s. 279-288.
- Yorulmaz, Şerife, "19. Yüzyılda Osmanlı Eğitim Sistemi İçinde Ermenilerin Durumu, Misyoner Faaliyetlerin Etkileri ve Ruhsatsız Açılan Ermeni Okulları", *XIV. Türk Tarih Kurumu Sempozyumu*, (Ankara 9-13 Eylül 2002), 2005, c. 2, II. Kısım, s.1441-1458.
- Zengin, Z. S., "II.Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerin Faaliyetleri", *Bellekten*, 2007, c. 71, s. 261, s. 613-652.

On the Education of Non-Muslims in the Ottoman Empire

Macit KENANOĞLU

Abstract

This article concentrates on the educational activities of non-Muslim Ottoman subjects in both the classical and modern periods. A critical evaluation of books and articles on this topic is offered by the author. In this period, a distinction between the classical and modern periods should be drawn. However, the internal and external educational activities of the non-Muslim Ottoman subjects should also be brought to light. Some requirements must be met for a satisfactory study. First is the necessity of the knowledge of the languages of the non-Muslim minorities in order to be able to make use of their original sources. Moreover, the approaches of modern scholars on the subject must be revised.

Keywords: Ottoman Empire, Education, School, Non-Muslim, Minorities, Greek, Armenian, Jews

Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine

Macit KENANOĞLU

Özet

Bu makalede anahatlarıyla Osmanlı devletinde gayrimüslimlerin eğitim-öğretim faaliyetleri üzerinde durulmaktadır. Bu alanda yazılmış eserlerin eleştirel bir değerlendirmesi yapılmaktadır. Özellikle klasik dönemle modern dönem arasında bir ayırım yapmak gerekir. Diğer taraftan Osmanlı vatandaşı gayrimüslimlerin gerek yurt içinde gerekse yurtdışında bu konudaki faaliyetlerinin açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Bu konuda yeterli bir araştırma yapılabilmesi için bazı temel unsurlara dikkat edilmesi gerekmektedir. Bunların başında da gayrimüslimlerin kaynaklarını kullanabilecek ölçüde onların dillerini bilme şartı gelmektedir. Ayrıca konuya ilişkin bilim adamlarının yaklaşımlarının da gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Eğitim, Okul, Gayrimüslim, Azınlık, Rum, Ermeni, Yahudi

